

VETURLIÐI G. ÓSKARSSON

AF RÚSÍNUM OG SVESKJUM

Langt er síðan Íslendingar fóru að tína upp í sig rúsínur. Þeirra er getið í lok 15. aldar í vörulista frá því um 1500 (sennilega 1497; DI 7:378). Þar er orðmyndin *rúsín*, af óræðu kyni. Eins og mörg tökuorð síðari alda barst orðið úr dönsku (fda. *rosin*), er þangað komið úr miðlágþýsku *rosin(e)* og í hana gegnum frönsku úr lat. *racēmus* ‘vínberjaklasi’. Sama orðmynd kemur fyrir í prentuðum bókum á 16. öld, ætíð óbeygð (Westergård-Nielsen 1946:281), t.d. í *Guðbrandsbiblú*, 1. Sam., 25, 18: „Hundred stycke Rusin“, en elsta dæmi Ritmálsskrár Orðabókar Háskólangs (RM) um orðmyndina *rúsína* er frá 1724. Íslendingar hafa áreiðanlega smakkað rúsínur fyrr, a.m.k. þeir sem skruppu til útlanda á 14. og 15. öld, en rúsínur eru t.d. nefndar í norsksænskum vöru- og eignalista frá um 1340 (DN 3:181) og hafa kannski verið í jólakökum stórmenna um þær mundir.

Á 18. öld fóru Íslendingar að gæða sér á *sveskjum* sér til meltingarbóta. Einnig það orð er komið um dönsku úr lágbýsku *swetsch*, *switsch*. Elsta dæmi RM er í dómabók Orms sýslumanns Daðasonar (1724): „Sikur rusjn og sveskur“, en næstu skráð dæmi eru frá því um aldamótin 1800: „Í súpu á nýtt nautakið lætr fyrirfólk sodnar sveskiur“ (1781–1798); „má í henni [ɔ: súpunni] ... sjóda nockud af Rúsínum edur Sveskjum“ (1800). Þessum krumpaldinum fylgir stundum annað góðgæti af líku tagi: „Rúsínur, kórennur og Svedskiur“ (1786); og stundum koma fíkjur í stað annars hvors: „Fíkiur og Rúsínur“ (1798). – Reyndar kemur orðmyndin *sviska* fyrir um miðja 17. öld í ferðabók Jóns Indíafara: „er með soði og sviskum ... matreiddi“ (RM; líka í aldanskri mynd: „stundum með svisker“), en þar erum við komin út fyrir landsteinana og látum kyrrt liggja. Í sænsku eru til dæmi um orðið frá miðri 16. öld (SAOB) og Kalkar hefur dæmi um *svedskesaad* (sveskjusúpu) úr danskri lækningabók frá 1633.

„Rúsínurnar eru þurrkuð vínber“ segir Tómas Sæmundsson í *Ferðabók* sinni frá 1832–34 (bls. 209) og hefur sú hlutlæga merking orðsins *rúsín(a)*

löngum verið hin eina, og var það áreiðanlega fyrstu aldirnar. Einhvern tíma á síðari tímum fóru Danir að troða rúsínum í endann á blóðpylsum til girndarauka og eftirvæntingar (sjá dæmi í ODS) og þess var ekki langt að bíða að Íslendingar tækju upp sama sið við matreiðslu á sperðlum sínum, grjúpánum, lifrarpylsum og blóðmörsképpum, eins og dæmin sanna („... eins og rúsínu í blómurskepp“, 1887). Í lok 19. aldar fer svo að verða nokkuð algengt að talað sé um *rúsínu* (*í endanum*) í yfirlærdum merkingunni ‘eithvað óvænt í lokin’: „Fréttakafinn, sem hefir þetta sögulega!! atriði fyrir rúsínu í endanum, er láttinn vera af Kjalarnesi“ (1891); „hún [ɔ: ræðan] endaði á þeirri „rúsínu“, að professorinn óskaði að kvennfólkið fengi fullkominn atkvæðisrjett í öllum málum“ (1898); „Síðast klíngir rithöfundurinn út með þeirri rúsínu, að ...“ (1898); „Rúsínan er í endanum, en það er flokkur af kvæðum eftir sjera Matthías“ (1899). – Nú á dögum er talað um *rúsínuna i pylsuendanum* (elsta dæmi í RM er frá 1938) eins og í dönsku. Meira en helmingur dæma RM um orðið ósamsett er í þessari yfirlærdum merkingu. Í flestum eða öllum samsetningum (alls nál. 30) er það hins vegar í upprunalegri merkingu sinni. Þar á meðal eru orðin *rúsínublóðmör* og *rúsínupylsa*, auk orða um bakkelsi og grauta eins og *rúsínubakkelsi*, -braud, -búðingur, -grautur, -ídýfa, -kaka, -lumma, -vatnsgrautur, -vellingur o.fl.

En *rúsína* á sér líka aðra merkingu sem enn hefur ekki komist inn í *Íslenska orðabók* né í RM en er þó a.m.k. aldarfjórðungs gömul og trúlega eldri, er t.d. í slangorðabókinni frá árinu 1982: „laglegur maður, krútt: *hún er ofsaleg rúsína*“ (*Orðabók um slangur*, bls. 106). Sé leitað að orðmyndinni *rúsína* nf.et. á íslenskum vefsíðum Netsins með leitarvélinni Google koma í ljós vel yfir 11.000 síður (mars 2007). Mjög mörg dæmin eru í þessari síðustu merkingu og er þá einkum átt við lítil og sæt börn, stundum kjölturakka eða önnur smádýr. Ég þykist geta fullyrt að vélaen túlkun þessara tölvugagna yrði sú að ein helsta merking orðsins *rúsína* í nútímamáli væri ‘krúttlegt smábarn; smádýr; ...’. Það er umhugsunarvert að notkun Netsins sem heimildar um orð og merkingu þeirra virðist geta leitt til svo skekktrar niðurstöðu.

Þess má geta að meðal Svíu er *rúsínan* líka notuð sem myndlíking en þá er það ekki smæðin og sætleikinn sem vísað er til heldur ytra útlitið, hið

hrukkóttu yfirborð rúsíunnar, og er gömlum, indælum konum gjarnan líkt við þetta ávaxtarkríli.

Sem fyrr segir var byrjað að tala um sveskjur hér á landi snemma á 18. öld. RM hefur 14 dæmi um orðið, flest í merkingunni ‘þurrkuð plóma’. Þó eru dæmi um orðið í yfirlæri merkingu:

- 1 og [hún] skýtur hann eins og sveskju – í miðjum rjettarsalnum (1887)
- 2 ég kom á hann að óvörum innanfótar-hækkrók, sem er eins og allir vita eitt hið skæðasta bragð, enda lá Magnús eins og sveskja (1964)
- 3 grindin í snilldarstandi og langböndin sólgin í að leggjast hérna eins og sveskjur (1945)
- 4 Alt kvenfólk liggur einsog sveskjur fyrir honum (stórgeispi) (1972)

Fyrsta dæmið er einkennilegt – að skjóta einhvern eins og sveskju – og verður ekki reynt að skýra það að svo stöddu. Hin þrjú eru skyldrar merkingar, *að liggja eins og sveskja* ‘að liggja flatur, liggja afvelta, fá ekki neitt við ráðið’, sbr. ÍO 3: ‘(falla og) liggja endilangur (og móttlaus)’.

En rétt eins og rúsínan á sveskjan sér merkingu sem ekki hefur komist inn í orðabækur – er reyndar e.t.v. horfin nú en var fyrir hálfri öld nógu vel þekkt til að komast í pistil Velvakanda í *Morgunblaðinu* 12. október 1958, bls. 6:

Sífellt er verið að kvarta undan því hvað ungdómurinn tali mikið hrognamál og í hvílíkri hættu íslenzkt mál sé á þessum síðustu og verstu tínum. Ég hefi alltaf verið þeirrar skoðunar að óþarfí sé að bera kvíðboga fyrir þessu. Jafnvel þó einstöku sinnum heyrist viðhöfð orð eins og „stælgæji“, og „skutla“, „gúbbi“ og „sveskja“, sem ku þýða piltur og stúlka, þá held ég að slíkt sé eingöngu sagt í gamni, og til að vekja upp hlátur.

Þessi merking sveskjunnar finnst ekki í íslenskum orðabókum né öðrum ritum sem ég hef flett; t.d. ekki í *Orðabók um slangur* sem tekur hins vegar upp hin þrjú orðin sem þarna eru nefnd: *gúbbi* ‘náungi, gaur’, *skutla* ‘fallegr stúlka’ og *stælgæi* (undir flettiorðinu **stæll**).

En hvað segja dæmi af Netinu okkur um notkun orðsins *sveskja* nú á dögum? Er þar nokkuð sambærilegt við notkun á orðinu *rúsína*?

Leit með Google á íslenskum vefsíðum leiðir í ljós tæplega 2000 síður með einu eða fleiri dæmum um orðmyndina *sveskja*, nf.et. Merkingin er oft

almenn og óljós („hann labbar eins og mygluð sveskja“; „ég lít út eins og hvít sveskja“; „eins og úldin sveskja í tilvistarkreppu“); stundum þó með tilvísun í hrukkótt yfirborðið („hrukkóttari en þurrasta sveskja“; „kominn með skalla og orðin eins og þurrkuð sveskja í framan“); eða í merkingunni ‘að liggja flatur, liggja afvelta, fá ekki neitt við ráðið’, sbr. að ofan („lá eins og sveskja, sljó og illa haldin“; „svaf eins og sveskja inni í rúmi“; „að ég sitji eins og sveskja“); auðvitað oft í eiginlegri merkingu, t.d. í mataruppskriftum eða annarri umfjöllun (þ. á m. þessi bjánalega staðhæfing: „vissuð þið að rúsína er þurrkuð sveskja?“ sem stóð í bloggi sem nú hefur verið fjarlægt); stundum einungis nafn (viðurnefni, uppnefni; net-dulnefni). Ekki fundust dæmi um orðið beinlínis í merkingunni frá 1958 (a.m.k. ef gert er ráð fyrir því að hún hafi verið eitthvað í átt við ‘gella’ (sjá ÍO 3), þ.e. kvenkyns samsvörum við orðið *gúbbi* ‘náungi, gaur’).

Hér verður staðar numið þótt margt sé enn ósagt af rúsínu- og sveskjufræðum. Skal þó í lokin tekin upp lýsing á frönsku rauðvíni í *Morgunblaðinu* 26. september 2004. Margir staldra við soddan skrif og átta sig þá kannski á því að rauðvínið góða sem þeir drukku nýlega einkenndist í reynd af ‘brunninni vélarolíu í bland við tóbak og útihúsalykt’. Þá er gott að lesa ekki lengra. En þennan sunnudagsmorgun gaf að lesa umsögn um notalegt ítalskt rauðvín sem undirritaður hafði skolað niður með osti kvöldið áður:

[Vínið] er dökkt, þykkt, magnað og ágengt (og jafnvel ansi áfengt). Sveskjur, rúsínur og aðrir þurrkaðir ávextir í nefi í blandi við krydd og reyk, þykkt og lengd vel yfir meðallagi.

Þetta var sanngjörn lýsing enda sveskju- og rúsínuilmurinn enn í nefinu, að mér fannst. Kryddið og reykurinn hafði þó farið fram hjá mér. Sem sannur filólóg og lexikógraf með áhuga á rauðvíni reif ég út blaðsíðuna og hóf þær smávaxtarannsóknir sem að lokum urðu að þessu skrifi. – Skál.

HEIMILDIR

DN = *Diplomatarium Norvegicum.* /.../ 1–22. Christiania, Bergen, Oslo 1847–1992.

ÍO 3 = *Íslensk orðabók.* 3. útg., aukin og endurbætt. Ritstj.: Mörður Árnason. Edda, Reykjavík.

Kalkar = Otto Kalkar. 1881–1918. *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300–1700)* 1–5. København.

Morgunblaðið 12. október 1958 og 26. september 2004.

Mörður Árnason, Svavar Sigmundsson og Örnólfur Thorsson. 1982.

Orðabók um slangur, slettur, bannorð og annað utangarðsmál. Svart á hvítu, Reykjavík.

ODS = *Ordbog over det danske Sprog* 1–28. Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1918–1956.

RM = Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans.

SAOB = *Ordbok öfver svenska språket* 1–. Svenska akademien, Lund 1893/1898–.

Tómas Sæmundsson. 1947. *Ferðabók Tómasar Sæmundssonar.* Jakob Benediktsson bjó til prentunar. Hið íslenska bókmennatafélag, Reykjavík.

Westergård-Nielsen, Chr. 1946. *Låneordene i det 16. århundredes trykte islandske litteratur.* Bibliotheca Arnamagnæana 6. Ejnar Munksgaard, København.

Annir

hjá

Önnu Þorbjörgu Ingólfssdóttur
fimmtugri
3. apríl 2007

© Höfundar 2007

Rómamaðr

Mynd á kápu: Sankti Zita (heilög kona á Ítalíu, um 1218–1278)

Setning og prófarkalestur: Höfundar og ritstjórar

Umbrot: Ritstjórar

Prentun og bókband: Litlaprent

Ritstjórar: Anna Sigríður Práinsdóttir og Veturliði Gunnar Óskarsson

Rit þetta má afrita og útbreiða með ýmsum hætti, svo sem með ljósritun, prentun, hljóðritun, kvíkmyndun, lesvélum, gjöfum, upplestri, í söng og leik, eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild, enda sé það gert í fullu samráði við höfunda og hvergi sparað að mæra ágæti Önnu Þorbjargar Ingólfssdóttur.